بەشی ٢

بەم هەمووە زانیارییەوە لێبووردنی چی؟

لە کلکەی سەدەی نۆزدەهەمدا عوسمانییەکان بە پێی دابێکی لەمێژینە تەواوی هۆزی "هەمەوەند"یان بە تاوانی سەربزێوی و ڕێگریی هەوسارپساو, لەم مەڵبەندەوە کە دەبێتە ئێراقی ئەمڕۆ, دوور خستەوە بۆ لیبی. ئەم هۆزە لە ماوەی حەوت ساڵاندا بە قوونەشەڕ تەواوی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستی تەقاندەوە و گەڕایەوە زێدی خۆی و شەڕوەنی جارانی دەس پێکردەوە. هەموو کوردێك تۆزێك لەم خدە"هەمەوەندی"یەی تێدایە, ئەویش لایەکەم کاتێك دەگاتە دژکردەوە لە بەرامبەر ئەم نەهامەتییانەی کە لە لایەن هۆکارێکی غەوارەوە داسەپاوە. لەگەڵ ئەمانەشدا ئەوەی کە چاوەدێرێکی دەرەکی خەمبار دەکا ئەم زامە تازانەن کە دەگەڕێتەوە سەر بەڵای بە پێچ و دەور کە چەشنی میراتێکی نەبڕاوە بەسەر ئەم خەڵکەدا دەسەپێ. لە شێعرێکی کۆندا گوتراوە, بەش و

چارەنووسی کوردان "هەزاران ئاخ, هەزاران ئەسرین, هەزاران شۆڕش و هەزاران هیوایە."

لە یەکەم نیگادا, خۆڕاگری و بوێری کوردان خۆی لە خۆیا زۆر سەیر شوێن لەسەر بینەر دادەنێ, بەڵام زۆر جاران کاتی پێداهاتنەوەی دوور و درێژی ڕووداوەکان, توێژەر دەبینێ کە هێڵەکانی, شەق بردن و لێکدابڕان لە سەرەتاوە شۆڕشی کوردیان

لەگەڵ تێکشکان بەرەوڕوو کردووە. نەتەوەخوازانی کورد, چ لە وڵاتێکا یا تەواوی ئەم وڵاتانەی کوردستان دەگرنەبەر, سەریان لە سەرنەکەوتن سوڕماوە. کوردان کە هیچ کاتێ گەلێکی "یەکگرتوو" نەبوون, هەمیشە گیرۆدەی ناکۆکی قووڵ بوون و مەیلی خەیانەتکاری لە ریزی خۆیانا تووشی خەساری کردوون. ئەم خەڵکە کە لەتەك حکوومەتە چەکدار و بێبەزە و زاڵمەکان بەرەوڕوو بوون, چ کردەوەیەکی وا نانوێنن کە نیشانەی پەند وەرگرتن بێ لە هەڵەکانی ڕابردوو, جگە لەوەی خەم بخۆن بۆ لووزەوی ڕوو لە زیاد بوونی شەپۆلی خوێنی ئینسانی کە لە بابەت شۆڕشانەوە, بەتایبەت لە ئێراق و تورکیادا, دراوە و دەدرێ, کارێکی تریان نەکردووە. لەم دوو وڵاتەدا پێکهاتەی کۆمەڵی گوندنشینی کۆن تەواو بنەبڕ کراوە.

لە کۆمەڵی کوردەواریشدا چەشنی کۆمەڵانی گەشە نەکردوو ناشیییەتی و لێنەزانینی سیاسی نیشانەی کاریگەر بوونی سەرکوت و چەوسانەوەی بێپسانەوەی نەتەوەیییە. کوردان گەلێ ڕێبەریان بەخۆوە بینیوە, بەڵام هیچکامیان نەیتوانیوە "نەتەوەخوازی" ئەم خەڵکە بگەیەنێتە سەربەستی یا خۆ خودموختارییەکی سەقامگیر, جا ئەمە لە کاتێکایە کە تەنانەت دوڕگەی بچووك بچووك شاندازی بەمە دەکەن کە ئەندامی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانن. نەتەوەخوازانی کورد زۆر جاران لەگەڵ حکوومەتانی دەرەکی دەستیان تێکەڵ کردووە و ئەم حکوومەتانەش بە ڕووی خۆشەوە وەریانگرتوون و وەکوو داردەستێك بە دژی وڵاتانی دراوسێ یا خۆ تەنانەت خەڵکی کورد کەلکیان لێوەرگرتوون.

ئەربابان و دەسەڵاتدارانی بێگانەی کوردستان بە درێژایی مێژوو کەوتوونە شوێن سیاسەتی "زمانبڕ کردنی" ئەم خەڵکە, کە ئەویش دەبێتە خاشەکێشانی هەر شتێکی کە نیشانەی گووران و سەرهەڵدانی توێژێکی هەڵبژێراوی پێوە بێ و بتوانێ "ڕێبەرایەتییەکی" لێوەشاوە بێنێتەڕوو. ئەم "دەسەڵاتدارانە", خوێندەواران و چاوکراوانی کوردیان کێشاوەتە نێو ریزی خۆیان, لە بەندیخانەیان توند کردوون, دووریان خستوونەتەوە و کوشتوویانن و بەم شێوەیە خەڵکی کوردیان لە بوونی ڕێبەرانی خۆڕسکاو و سیاسەتزان و بەئەزموون بێبەری کردووە. لەم سەدەیەدا جگە لە چەند کەسی دەگمەن, ڕێبەرانی کورد هەموویان خەڵکێکی لێنەوەشاوەی بیرتەسکی

گوندەکی بوون و لەم جیهانەدا کە چارەنووسی گەلان لە دەرەوەی هەرێمی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دیاری دەکرێ, بۆ هەڵسوکەوت لەتەك جیهان و داب و نەریتی جیهانی دەرەوەدا دوور لە ڕاهاتن و پەروەردە کرانی شیاو بوون. سەردەمێك ڕێبەری جووڵانەوەی کورد ڕێبەرێکی سوننەتی بووە, هەروەك لە ئێراقا وابوو, جاری واشە لە داوێنی چینی بێ ڕیشە کراوی خوارەوە سەری هەڵداوە, هەروەك لە تورکیای ئەمڕۆدا دەیبینین.

لەم دوایییانەدا کوردەکانی ئێران و ئێراق و تورکیا هەموویان هاوکات خەریکی شۆڕش بوون, بەڵام بە بێ هاوکاری و هاوهەنگاوی لەگەڵ یەکتر. هەر کە لە وڵاتێکا تاقمێك بە پەند وەرگرتن لە هەڵەکانی ڕابردوو و هەڵسەنگاندنی ئەو نرخە قورسەی بۆیان دراوە ڕوو دەکەنە بەرژەوەندی و لانی پارێز دەگرن, دەبینی ئەوانەی لە پەنایانن ڕوودەکەنە زێدەخوازی و لانی زۆری ویستەکان دینە گۆڕ و بەم شێوەیە بەسەر کاری بەرژەوەندخوازنەوە هەڵدەوێستن و قوت دەبنەوە. تەنانەت ئەوانەی لە ماوەی دەیان ساڵدا لانی پارێزیان گرتبوو, تەنیا بە مەبەستی وە دەستهێنانی سەرکەوتن لە شەڕ و بەرزەخوازی پووچی خۆکەسیدا لانی بەرژەوەندییان بەردا. لە ١٩٩١دا پاش حەفتا ساڵ چەند کوردێك وەك نوێنەری ڕاستەقینەی قازانجەکانی خەڵك چوونە پارلەمانی تورکیا. بەڵام ئەمانە لەبەر لێنەزانیی سیاسی لەم بوارەدا نەیانتوانی خۆیان لە تاق بوونەوە و گیران و زیندانی حکومەتی ژێر ڕکێفی هێزە چەکدارەکانی ترك بپارێزن. بێ ئەزموونیی ئەم نوێنەرانە خود بە خود یارمەتی درێژەدرانی ئەم شەڕ و کێشەیەی دا کە لە کوردستانی تورکیا گەڕی دەدا, ئەم کێشەیەی ئەمانە هیوادار بوون دوایی پێبێنن.

بە سرنجدان بە نەبوونی وڵاتێکی کورد و پێشینەی گەلێ ڕاپەڕین و جووڵانەوەی سەرنەکەوتووی تێکشکاو, هەر ئەوەندەی کە زۆربەی کوردان هێشتاش لە ناوچەیەکی جوغرافیایی پان و بەرینا نیشتەجێن و وەك کۆمەڵێکی نەتەوەیی بۆ ناسین دەشێن, خۆی جێی سەرسوڕمانە. وتەی "شیاوی ناسین" پێویستی بە لێکدانەوە و تێگەیشتنی باڵایە, بەڵام هەرچۆنێ بێ کوردان دەزانن کە کێن.

کۆمەڵی کوردەواری ئەگەرچی خاوەنی چەندین زمان[1] و تۆرەمە و مەزەبی جیاوازە, دیسانیش خەڵکەکەی لە ئەزموون و ئاوات و یەکئامانجیدا هاودەنگ و بەشدارن. لە پێشدا و لە هەموان گرینگتر ئەمەیە کە کوردان دەزانن عەرەب نین, ترك نین و فارسیش نین. کوردان سەرەڕای ئەم هەمووە گۆڕین و چەواشەکارییەی حکوومەتان بۆ تێدا بردنی "کوردستان" دەیکەن, لێیان سوورە کە کوردستان کوێیە.

تورکیای نوێ پتر لە حەفتا ساڵە کە بە ڕێبازی تواندنەوەی پێناسەی فەرهەنگی و سیاسی کورداندا دەئاژوێ. لە مارسی ١٩٢٤ەوە, بڕێ کەمتر لە ساڵێك پاش دامەزرانی کۆمارێتی لە تورکیای مستەفا کەمالا, فەرهەنگ و زمانی کوردی و تەنانەت ناوی کوردی شوێنەکانیش یاساغ کرا. لە تورکیای نوێدا ڕەوشتی ڕاکێشان و تواندنەوە هەتا ڕادەی "حوکمی ئاقیدەیی" پێهەڵاچوو. ئەمەش بەم مانایە بوو کە هەر کوردێك لە دەرەوەی هەرێمی "کوردستان"دا دەبێ ئامانجی سیاسی "وە ترکگێڕانی" وڵات بسەلمێنێ و ئیتر یان کورد نەبێ یام لای کەم هەستی کوردایەتی نەمابێ. ئێران و ئێراق قەت حاشایان لە بوونی کوردان نەکردووە, بەڵام بە وریایی تێکۆشاون ژمارەی جەماوەریان کەمتر لە ڕادەی ڕاستەقینە بنوێنن.

تەنانەت ئێراق – هەر جینایەتێکیشی دەرهەق کوردان کردبێ دیسانیش خودموختاری کوردستانی سەلماندووە – بۆ ناساندنی "ناوچەی شیمال" کە خودموختاری وێداوە لە بە کار هێنانی وشەی "کورد" خۆ دەپارێزێ. دەیان ساڵ تورکیا لەسەر ئەم مەبەستە پێیدادەگرت کە کوردان "ترکی کێوی"ن کە لە ڕۆژهەڵات و باشووری ڕۆژهەڵاتی وڵاتا – نەك لە کوردستان – دەژین. ئەم شێوە زمانبازییە تۆزێکە لەم فەرامۆشییەی حکوومەت بە خۆی دەسەلمێنێ. بەم شێوەیە ئەگەرچی لە سەدەی سێزدەی زایینی بەم لاوە وشەی "کوردستان" ئیستلاحێکی جوغرافیایی ناسراو و بەگرتوو بوو, ئەمڕۆ تەنیا لە ئێرانا ئەم پلە و ناوە ماوە و جوغزی یەکێك لە پارێزگاکان دەگرێتە بەر – هەڵبەت ئەم پارێزگایە تەنیا بەشێك لە

---

[1] – کورد خاوەنی چەند زمان نیە, بەڵکوو خاوەنی چەند زاراوەیە.

کوردەکانی ولات دەگرێتەوە. کوردستان لە ئێراقا بریتییە لەم مەڵبەنـدەی کـە هـەمان ناوچەی خودموختاری سەر و کلك پەڕیوە.

بۆ هەرکەس جگە لە دیواندارانی هەرێمی کوردستان دەبێتە ناوچەیەکی دووسـەت هەزار میلی چوارگۆشە یانی نیزیك ڕووبەری ولاتـی فەڕانـسە یـا کـۆی ئەیالـەتـەکانی کالیفۆرنیا و پێنسیلوانیا. ئاو و هەوای کوردسـتان لـە ناوچـەکانی بنـار و دەشـتەکانی "دووچۆمان" خۆش و فێنکە و لە کوێستانەکانی ڕۆژهەلاتی تورکیا ساردە. ناوچـەکانی سەخت و کێوپارەی زۆر سالان هەتا پێنج مانگان بەفریان ناچێتەوە. لە زۆربەی خـاکی کوردستانا, بە پێچەوانەی ناوچە قاقڕ و کەم ئاوەکانی ڕۆژهەلاتی نێوەڕاست, ئـاو زۆرە و ڕۆژایەکی لێرەوارێکی پڕ و چغور بووە. ئێستا زۆربەی کوردستان بێ دار و دەوەنـە, ئەم ڕووتەنییە نیشانەی خەسارێکە کە سەردەمی شەڕ و دەورانی ئاشـتی, سروشـت بـە خۆیەوە بینیوە؛ بێ‌پێز بوونی خاك بە هۆی بۆمبای ناپالـم و ژاری شـیمایی گـەلاوەرێن و لەوەڕانی لە ڕادەبەدەر تێکرا دەستیان تێك‌گرتووە و ئەم بارەیان برەو پێداوە. بێجگە لە لووتکەی بەفرگری چیاکانی کوردسـتانی تورکیـا, کـوردان خۆیـان بـە خـاوەنی دوو شوێنی تریش دەزانـن کـە کەشـتی "نـووح" لەنگـەری لـێ‌گرتووە و یـەکیان چـیای جوودییە لە ناوچـەی بـاکووری ناوچـەی هاوسـنووری تورکیـا و ئێـراق و ئـەوی تـر بەرزترین نووچکەیەتی کـە دەبێتـە ئـارارات. بـەرزایی ئـەم چـیایە لـە ڕێکـی دەریـاوە ١٦٩٤٦ پایە و کەوتۆتە سەر کەوشەنی تورکیا و ئەرمەنستان.

ئەم نەخشانەی بە دەسـتەوەن, نیـشتمانی کـوردان لـە سـێ سووچـێکی ناتـەواوی بەراوەژوودا نیشان دەدەن کە قۆلـەکانی لە سنووری تورکیـا و ئازەربایـــجانەوە بـەرەو باکووری ڕۆژاوای ئێران ڕادەکشێن و لە درێژەی زنـجیرە چیای زاگرۆس‌دا دەچـــــتە پێش هەتا دەگاتە مەدارێکی تۆزێك لـە شانی مەداری بەغداوە کلا. لە ئێراقا ئـەم هێلـە لە کەوانەیەکی بەرینا و لـە درێژەی سنووری ئێران و تورکیادا دێتە پێش و هەتا بنەبانی گۆشەی باکووری ڕۆژهەلاتی سووریا دەڕوا و لـە باشووری ڕۆژاوای تورکیـادا دەبێتـە تاشە و بەردەلانێکی سەخت کە وردە وردە لـە دامێنـی باشـووری و ڕۆژاوای ئـەوێ‌دا گرێ و گەوەی لێك ڕەها دەبێ و شانەوشانی کەوشەنی ئێران لـەگەڵ ئەرمەنستان هەتا ڕۆژاوای فورات سەر تێك‌دەنێ. مەڵبەندی پان و بەرینی کوردنشین, بەتایبەت لە قۆلی

ڕۆژهەڵاتی ئێران یانی خوراسان و شانبەشانی سنووری تورکەمەنستان هەن. هەروەها لە بلووچستان, نیزیك پاکستان, لە باشوور, لە دەر و دەشتی ئاناتۆلی تورکیا, لە ڕۆژاوا و باکووری ڕۆژاوای ئانکارا و لە سووریاش, لە باکووری حەلەب و باشووری چیای عەفرین – لە نزیك سنووری تورکیا – بە مەودای چەند میلێك لە دەریای مەدیترانەوە, کورد نیشتەجێن.

لە تورکیادا جگە لەمە, تاقم و کۆمەڵی بچووك و تاق و وازی کورد لەسەر کەوانەیەکی گرێ گرێ و پچڕ پچڕ و دروست لە لای باکووری ئەم مەڵبەندە پەراگەندەن. هەر وەها کۆمەڵی تری کوردان لە ئەرمەنستان و گورجستان و بەتایبەت ئازەربایجانی سۆڤیەت و چەند مەڵبەندی تری یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو وەبەر چاو دێن. هۆی پەرەمپەرەم بوونی ئەم خەڵکە دەگەڕێتەوە سەر ترسی شێتانەی ئیستالین لە غەیانەتی کورد بەو وڵاتە. لە لێواری دەریای خەزەر لە ئێرانا تاقمی بچووکی کورد وەبەر چاو دێن. شارە گەورەکانی ڕۆژاوای تورکیا وەك ئانکارا, ئەدەنە, ئەنتالییە, ئیستامبووڵ و ئێزمیر پڕن لە کۆمەڵانی کورد. زۆرێك لەم کەسانە نوێپەرەوازە کراوی دەستی هێزە چەکدارەکانی تورکیان کە لە گوندەکانیان ڕەتێنراون. ئەم هێرش و ڕامالّینە هەر لە سەرەتای دەسپێکی شۆڕشی کوردان لە ١٩٨٤ەوە گەلێك ناوچەی هەراوی کوردستانی تورکیای بە دانیشتوانی چۆڵ کردووە. لە دەمیشقی پێتەختی سووریادا گەڕەکێکی کوردنشین, لەسەر شانی گرد و باسکانەوە چەند سەدەیە دەڕوانێتە ناوەندی شار. تاران, تەورێز و ناوەندە نەوتییەکانی باشووری ئێران کۆمەڵانێکی فرەی خەڵکی کوردیان تێدا نیشتەجێیە. بەغداش هەروەتر. لە ئەڵمان و سوئێد و وڵاتانی تری ئورووپاش کۆمەڵانی فرەی کورد دەژین.

ئەم شێوە ناوەندە جەماوەرییانە بە گوێرەی ڕێسا دەبێ کاری سەرژمێری کوردان هاسان کەنەوە, بەڵام سەرەڕای ئەوانەش ژمارەی نفووسی باوەڕ پێکراو لە هیچ شوێنێ نیە. بێگومان نەتەوەخوازانی کورد لەمەڕ ڕێژەی جەماوەری خەڵکی خۆیانا زۆری فوو لێدەکەن, هەروەك وەچەکانی ڕابردوویان بە گوێرەی نەخشەکەی کە ساڵی ١٩٤٥دایانە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان, لەسەر یەکگرتوویی خاکی کوردستان, لە دەریای مەدیتەرانەوە تا کەنداوی فارس, سوور بوون. کوردان کە

ولاتێکیان نەبووە, کەرەسە و ئامرازی پێویستی سەرژمێرییان بە دەستەوە نیە. حکوومەتانی تر (مەبەست داگیرکەرانی کوردستانە – وەرگێر) سەردەمانێك کە دەیانویست بە باشی کورد و نەتەوەکانی تری ولاتەکەیان سەرژمێری بکەن, وردە وردە وایان بە باش زانی تازە باسی ژمارە و ڕێژەی نفووسیان نەکەن یا خۆ زانیاری چەواشە کراو لەم بارەوە بلاو کەنەوە. بەم شێوەیە ڕێژەی بەرەو سەری جەماوەری کوردیان شاردەوە. ئەم هەلّدانی ڕێژەی نفووسە زیاتر تۆلّەیەکە کە ئەم خەلّکە لە ئەربابەکانیانی دەستێننەوە. بایخی کەم و زۆری ڕێژەی نفووسی کوردان لە بەرامبەردا بۆتە هۆی ئەوەی کە دەولّەتان ئەوان لە بەشە داهاتی نەوت و پەرەپێدانی ئابووری بێبەش کەن, چونکە بە بێ هەلاواردن و جوێ کردنەوەی ژمێران بە گوێرەی تێکەلایەتی ڕەگەزیی, دەولّەتانی داگیرکەر دەیانتوانی دەهۆلّ و زوڕنا بۆ ڕێبازی قالّ بوونیان هەلّبگرن. لە ئێراقا سەددام حوسێن زۆر جاران خۆی لە سەرژمێری بوارد, چونکە نەیدەویست داهاتی نەوت بە گوێرەی نفووسی ولات دابەش بکا, لە حالّێکا بەشی زۆری ئەم نەوتە هی خودی کوردان بوو. بە نەبوو دانانی ڕەگەزی کوردان لە تورکیادا, بە پێی ئەم بەلّگانەی نیشاندەری پێهەلاچوونی ڕێژەی بەرچاوی نفووسیانە لە ڕێی زا و زێوە, ڕەنگە تەنیا خۆ فریودانێکی نەفامانە بێ. لە سالّی ١٩٨٩ ئامارە ڕەسمییەکان وایان دەنواند کە پلەی مامناوەندی پاکنەکردەی زیاد بوون و هەلّدانی زا و زێ لە کوردستان ٢/٧٥ و لە پاشماوەی تورکیادا لە سەتا ١/٤٩ بووە, یانی لە جەماوەری ژێر ١٥ سالا بە ڕیز, نزیك لە سەتا ٥٠ و ٢٥ بووە.

لەبەر بە دەستەوە نەبوونی چ ئامارێك, کارناسانی ڕۆژاوا بە تێکڕای دەنگ ڕێژەی نفووسی کوردان بە ٢٥ میلیۆن کەس و جاری وایە بە برێك زیاتریشی دەقەبلّێنن. ئێستا کە کوردان – پاش عەرەب و ئێرانی و ترکان – چوارەمین کۆمەلّی نەتەوەیی ڕۆژهەلاتی نێوەڕاستن, بێتوو ئەم پێشوەچوونەی هەلّدانی جەماوەرییە تووشی ئالّوگۆڕ نەبێ, زۆر وێدەچێ لە ماوەی پەنجا سالّی داهاتووا هەم لەم هەرێمە و هەم لە خودی تورکیادا پێشاوبڕکەی ترکان دەنەوە. بەلّێ ئەوەیە هێزی زا و زێی کوردان, پاش تێپەڕ کردنی سەدەیەکی ئاوها کاولکەر.

هێندێك زیاتر لە نیوەی خەڵکی کوردستان لە تورکیا دەژین. ناوەنـدی جـەماوەری کـوردان لـەم وڵاتـەدا زیـاتر بـەرەو ڕۆژاوای وڵات دەکـشێ. کۆچـی کـوردان لـە کوردستانەوە بۆتە هۆی پێکهاتی جەماوەری بەرچاوی کوردان لـە شـارەکانی ڕۆژاوای تورکیادا کە لە سەردەمی حکوومەتی "بیزانس"ەوە – کە ئەوانی دەرپەڕانـد – بێوێنـە بووە. ئەگەر – هەر وەك بڕوای گشتی لەسەر ئەوەیە – کوردان پتر لە ٢٠٪ نفووسی شێست میلیۆنی تورکیا پێكبێنن، هەر ئێستا نیزیك بە سێزدە میلیۆن کورد لـە تورکیـا دەژین. نیزیك نیوەی ئەمەش لە ئێران نیشتەجێن کە دەبێتە ١٠٪ی ڕێژەی نفووسی ئەم وڵاتە. ٤/٢ میلیۆن کەس بە هێندێك ژێر و ژوورەوە دانیـشتووی ئێـراقن, کـە دەبێتـە ٢٣٪ نفووسی وڵاتی ١٨ میلیۆن کەسی وێندەرێ. دیارە ئەمە دەبێتـە زیـاترین ڕێـژەی جەماوەری کورد بە گوێرەی ڕادەی نفووسی ئـەم چـوار وڵاتـە کوردنـشینەی ناوچـە. ڕێژەی باڵای ئەم جەماوەرە, هەروەها شاخاوی بوونی ناوچە و دەس تێوەردانی دەرەکی و ناکۆکی نێوان کەمینەی عەرەبی سوننی مەزەب و زۆرینەی عەرەبی شیعە مەسەب کە لەم وڵاتەدا بە شـێوەیەکی سـاختەکارانە سـاز کـراوە, یارمـەتی شـی کردنـەوەی ئـەم مەبەستە دەدا کە بۆچی و لەبەر چی لەم وڵاتەدا سـەرهەڵدانی پەیتاپـەیتا و نەپـساوەی کوردان زیاتر لە وڵاتانی تر بەهرەوەر بوون.

ڕێژەی نفووسی کوردەکانی سووریا دەگاتە میلیۆنێك یان نیزیکـەی ٩٪ی تـەواوی جەماوەری ١٣ میلیۆنی ئەم وڵاتەیە. جەماوەری کوردانی ئازەربایـــجان و ئەرمەنـستان لەسەر یەك دەگاتە نیزیکەی سێسەد هەزار کەس. نزیکەی حەوسەد هـەزار کـورد لـە ئورووپای ڕۆژاوایىدا دەژین؛ تەنیا جەماوەری کوردەکانی دانیشتووی ئەڵـمان دەگاتـە چوارسەد هەزار کەس.

لە ڕاستیدا ڕێژەی نفووسی کوردان دەگاتە لە سەتا پازدەی جەماوەری ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست, کە لە درێژخایەندا لە باری جەماوەرییەوە, دەتوانێ بۆیان ببێتە ئـامرازێکی سەرکەوتن. تەنیا لە مابەینی سەدەی هەژدەدا بوو کە جـەماوەری کـوردان لـە ڕەوتـی هەڵدانی ساڵەکانی بەر لە سەردەمانی ئەفسانەیی نزیك بۆوە, یانی ساڵانی بەر لە کـاول

بوونی وڵات لە سای سەری شەڕی پەیتاپەیتا, تاعوون و گەڕانی "واسکۆ دێ گاما"[1] بە دەوری قەپۆزەی "ئومیدنیك" لە ١٤٩٧دا. ئەم سەفەرە ڕێی گواستنەوە و گەیاندنی دەریایی نێوان ئورووپا و ڕۆژهەڵاتی دووری کردەوە و کۆتایی بە گرینگایەتی ڕێگای ویشکایی مەنشوور بە "ڕێی ئاوریشم" هێنا کە لە کوردستانەوە تێدەپەڕی. ئەم کارە وێڕای تەواوی کوێرەوەرییەکان یارمەتی دابەزینی چۆنیەتی باری ڕامیاری و ئابووری ئەم ناوچەیەی دا کە ڕۆژگارێك بە شێوەیەکی باش کشتوکاڵی لێدەکرا و لە باری ئابوورییەوە دەوڵەمەند بوو. ئێستا کە بازەرگانییەتی بە ڕێی ویشکانیدا بەرەوی نەمابوو, ئیتر نیازێك بە کێشانی ڕێ و بان و دامەزرانی دام و دەزگای پێویستی ئیداری بۆ بێڕاگەیشتن و ڕاگرتنیان نەبوو. لە ئاکامی شەڕانی لە پەستا, کۆمەڵی سەکنیو و نیشتەجێی کوردستان کە بە دەوری کشتوکاڵەوە گیرسابۆوە, لێك بڵاو بوو و دەوارنشینی جێی گرتەوە. جێی گومانە کە کوردان بەم بارودۆخە تەواو وەخۆ هاتبنەوە. کوردان لە سەدەی نۆزدەدا بە ڕادەیەك دواکەوتوو بوون کە پەیوەندی نێوان خۆیان و ڕووسیای ڕووەو گەشەیان بە لاوە چەشنی وە دەست هێنانی کۆمەڵێکی هەرە پێشکەوتووی خاوەن ژیار بوو, لە حاڵێکا ڕووسیا خۆی لە هەڵسەنگاندنی لەگەڵ وڵاتانی ئورووپای ڕۆژاوایدا وڵاتێکی دواکەوتە بوو.

کوردستان گرفتاری دابڕانێکی "چیایی" هات و پەیوەندیی لەگەڵ دەوروبەری هەڵبڕی. ئەم تاق کەوتنەوە و دابڕانە هەتا لێكهەڵوەشانی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی لە کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهانیا نەپسایەوە. کوردەکان نە تەنیا باشترین دەرفەتی وە دەس هێنانی سەربەخۆییان لە درێژایی مێژوودا دۆڕاند, بەڵکوو لەبەر بەشدار بوون لە کوشتاری پتر لە میلیۆنێك ئەرمەنی لە ساڵی ١٩١٥دا کەوتنە بەر لۆمە و سەرکۆنەی جیهانی؛ لە حاڵێکا بە واتەی سەرچاوە کوردییەکان خۆیان تەنیا لە شەڕەکانی نێوخۆی عوسمانی چوارسەد هەزار کەسیان لێکوژرا بوو؛ دیارە ڕۆژاوا بە ئاشکرا ئەم مەبەستەی خستە پشت گوێ. لە جەنگەی شەڕی عوسمانی و ڕووسیادا — لە

١- دەریاوانی پورتەغالی (١٤٦٩؟ - ١٥٢٤).

ڕۆژهەڵاتی تورکیا – خودی ترکان لە گەرمەی ئاڵۆزبڵۆزی شەڕا و بەڕێوە بردنی ڕێبازی "زەوی سووتاو" حەوسەت هەزار کوردیان لە مەوتەنی خۆیان ڕاگواست و دووریان خستنەوە. لەم تاقمە نیوەیان تێدا چوون. زۆری تریان لە ئێران کە بە ناو بێلایەن بوو و هەروەها لە ئەیالەتەکانی پێشووی عوسمانی کە ئێستا وڵاتی ئێراق پێکدێنن لەبەر قاتی و قڕی شەڕ سەریان نایەوە. کاتێك لە ١٩١٨دا ئاشتی گەڕایەوە ناوچە "کوردستان ئیتر هەرێمێکی ژێرخان تێکجەمیو و خاوەن جەماوەرێکی تەواو لێکدابڕاو بوو, توێژی خوێندەوار و پەروەردە کراوی پەرانپەران ببوو و ئەوەی مابۆوە بە گشتی کەتبووە ژێر دەسەڵاتی سەرۆك عەشیرەت و شێخان."

ئێران و ئێراق, بەتایبەتی تورکیا – یانی ئەم وڵاتە کۆدەسەڵاتەی بە پێودانی ئورووپایی ساز کرابوون – ڕێبازی حاوانەوەی ئیمپراتۆرییەکانی پێشوویان لە پەیوەندی لەگەڵ وڵاتانی فرەنەتەوەدا بە قازانجی نەتەوەخوازییەکی بیرتەسکانە وەلا نا. کوردان لە بەرامبەر ئەم حکوومەتانەدا کە یەکبین تێدەکۆشان دڵخۆشی و ئۆگرییان بە زمان و جلك و فەرهەنگی نەتەوەیی تەفروتونا بکەن, تەنانەت ئەو دەمانەی هەزار میل یا زیاتر لە تۆرەمە و زێدی بەردەڵان و کێوپارەی جەغزی خەیاڵاتی خۆیان دوور بوون, پێشانیان داوە کە هەروا کورد ماونەوە.

ئەم خەڵکەی کە لە لای ڕۆژهەڵاتەوە لە بلووچستان و تورکەمەنستان و لە قۆڵی ڕۆژاوا هەتا تەنەکاواکانی ئیستامبووڵ و باژێرەکانی ئەڵمان و سوئێد پرژ و بڵاون, سەرەڕای تەواوی ئەم قڕ بوونانەی لە جەنگەی دوورخرانەوە یا کۆچی ئابووریا تووشی هاتوون, بە درێژایی سەدان ساڵ نەختۆکە گومانێکیان سەبارەت بە پێناسەی خۆیان ڕێ نەداوەتە دڵیان. وڵاتانی ناوچە بە بیر و بۆچوونی جیاوازەوە – لە ئیستالینەوە بگرە هەتا سەددام حوسێن, هەتا تورکیای ئەمڕۆ و سووریای دەیەکانی ١٩٦٠ و ئێرانی سەردەمی ١٩٢٥ تا ١٩٤١ – ئەم خەڵکەیان لە زاگەی خۆیان هەڵکەندووە و پۆلپۆل بەرەو گوندانی دوورەدەست ڕەتاندوویانن, بەم هیوایەی کە بێتوو لە کۆسار و دەر و دەشتی خۆیان دوور کەونەوە ئیتر کورد یان لانیکەم نەتەوەپەروەر نابن. بەڵام بەڕێوە بردنی ئەم گەڵاڵانە بە ڕواڵەت چ سەرکەوتنێکی بە دواوە نەبووە.

کوردان بە پێچەوانەی خەڵکێکی پــرکـێش کـە پێیان‌خۆشــە شــکۆ و مەزنایــەتی ڕابردوو بۆ سەلــماندنی داهاتووی باشتر بێننە کایـەوە, زۆر هـۆگری تێکۆشـانی زەینـی نـین. فەرهــەنگی ئـەوان لــە پێکگـرتن لـەگـەڵ فەرهــەنگی گـەلانی تـری ڕۆژهـەڵاتی نێوەڕاستا, فەرهەنگێك نیە کە ڕیشەی بـچێتەوە نێـو دەقـان و – چەشـنی جوولــەکان بشتەوە "سەردەمی کۆن"[1] و وێنەی ئاسۆرییەکانی مەسیحی دابەزێتـە سـەر "سـەردەمی نوێ"[2] یـا وەك ئەرمەنییــەکان بگەڕێتــەوە سـەر پێـشینەی دەوڵـەمەنـدی کلیـسا – بـە پێچەوانەی ئاومالّە مسوڵمانەکانیان شتێکیان نیە کە پێك‌بگـیرێ لـەگــەڵ قوڕئــان بــۆ عەرەبان.

کوردان ئەو هاوبەندییە فەرهەنگی و ئیدارەیی‌یـەی ئێرانـی و ترکانیـشیان نیـە کـە بتوانێ هەستی کەسایەتی مێژوویی‌یان بپارێزێ. بەڵام وەکـوو زۆرێـك لــە بــەجێ‌ماوانی مێژوو, دەبێ ڕابردوویان لـە درێژەی مانا و واتایەکا بگونـجێنن کە لــە پـێچ و گـەوەی یەك دوو قوژبنانەوە نەکەوتوونە بەرچاوی سـەرکەوتووان. خوێنــدەوارانی کـورد لــەو ماکە ڕووناکبیرییەی دیتران دۆزیویانەوە بۆ بردنەوەی مێـژووی کـورد بـۆ سـەردەمانی کۆن, کەڵك وەردەگرن. یەکێك لـە توێژەوانان بە پەژارەوە دەڵــێ: "سـاز کردنـەوەی مێژووی کورد کارێکی دژوارە؛ ئەم کارە زیـاتر پێویـستی بـە گـەڕان و پـشکنینی ئـەو دەقانەوە هەیە کە نە بۆ کوردان و نە لـەمەڕ ئەوانەوە نووسراوە."

تەنانەت کاتێ سەرچاوەکانی ئیلهامیش کوردین, دیسان پەیامی پەیوەندیدار هەمیشە دوورە تەپ‌ومژ نین. زۆرێك لـە فەرهەنگەکان بۆ ڕاڤە و شیرۆڤەی سەرینچاوەی خۆیـان خاوەنی کۆمەڵێك ئەفسانەن. کوردان لانی‌کەم لەم بارەدا دوو ئەفسانەیان هەیـە. بـە گوێرەی یەکێ لەم ئەفسانانە بنەچەکەی ئەم خەڵکە دەچێتەوە سەر ڕەگەزی ئەو کچ و کوڕانەی کە لـە ژێر چنگی داگیرکەری تـانج و تـەختی پاشـایەتی ئێـران یـانی زوحـاك گیانیان دەرباز کردووە. ئەو مارانەی کە لەسەر شانی ئەم زاڵمە ڕوابـوون بـە مێـشکی سەری لاوان بەخێو دەکران. وەزیرێکی بە مشوور لێرا هەتا ڕەگەزی لـە تێدا چـوون و

---

[1]و[2]– وەسێتەکانی کۆن و وەسێتەکانی نوێ (کتێبی پیرۆزی جوولـەکان و مەسیحییان).

برانەوە ڕزگار بکا, مێشکی گوێلکی لە جێی مێشکی لاوان دانا و ئەو تاقمە کیژ و کوڕەی ئاوها لە مەرگ خەلەستبوون بە دزی بەرێی کردنە چیا و کوردان لەم کچ و کوڕانە کەوتنەوە. ئەفسانەیەکی تر سولەیمان پێغەمبەر تێوە دەدا کە فەرمانڕەوای هەرێمی سەرووی سروشت و جنۆکەی وێندەری بوو. ئەو دەستووری دا بە جنۆکان بەرەو ئورووپا "هەڵفڕن" و پێنسەد کچی جوان بێنن بۆ حەرەمخانەی. جنۆکە کاتێك گەڕانەوە کە سولەیمان پێغەمبەر مردبوو, جا بۆخۆیان کیژانیان بە دەس گرت, زارۆکی ئەم جندۆکانە و کچانی ئورووپایی بە کورد دەرچوون.

کوردان سەبارەت بەم دوو ئەفسانە جیاوازە تووڕەیییەکی ئەوتۆ دەرنابڕن, هەروەك لە بابەت ئەم هۆز و نەتەوانەی لە کوردستانەوە تێپەڕیون یان خۆ لێی نیشتەجێ بوون و لە پێکهێنانی دەسمایەی ژیانی وێندەرێدا بەشدار بوون خۆ شلوێ ناکەن. بەڵگەی "فیزیکی" زۆرن لەسەر ئەوەی کە گەلێ تۆرەمە هاتوونە کوردستان یا لێیەوە ڕابردوون. کوردانی ڕیزەڵە و گەنمڕەنگ (لە باری ڕواڵەتی قەڵافەتەوە) لە خەڵکی باشووری ئورووپا و مەڵبەندەکانی لێواری مەدیتەرانە و عەرەب و فارسان لێكهەڵناوێردرێن. کەمینەیەکی بەرچاوی کوردی بالآبەرزی قژکاڵی چاوشین و مەڕی کە دانیشتووی دەوروبەری گۆلی ورمێ لە ڕۆژاوی ئێران و باکووری ئێراق هەتا سنووری سووریا, بێگومان تۆرەمەی هۆزەکانی باکوورن کە لە سەدەکانی پێشوودا, لە ئورووپاوە بەرەو ناوچە ئاژاوتوویانە. سەرەڕای تەواوی ئەمانە نیوسەدە لێرەوبەر, ویلیام لین وێستێرمان, بە پێی ئەوەی کە کوردان لە ٢٤٠٠ ساڵ بەر لە زایینەوە شوان و دەوارنشین بوون, وتی: "کوردان دەتوانن پتر سوور بن لەسەر یەكڕەگەزیی و درێژەی ڕەوتی مێژوویی, بۆ ماوەیەکی زیاتر لەوەی هەر کام لە نەتەوەکانی دانیشتووی ئورووپا بتوانن خۆی لێ بە خاوەن بکەن."

تاقمێکی تر لە زانایان شانازی سەرڕەوی کشتوکاڵ دەدەنە کوردانی چیایی (لە ١٢٠٠٠ ساڵ بەر لە زایینەوە.) ئەوانە بوون کە مەڕ و بزن و بەرازیان کەوی کرد و چاندنی دانەوێڵەی چەشنی گەنم و جۆ و چێودان و پەرش و نیسکیان کردە باو. دەستەیەك لەسەر ئەم باوەڕەن کە یەکەم جار لە هەزارەی حەوتەمی بەر لە زایین تواندنەوەی مز لە دەوروبەری دیاربەکر (لە کوردستانی تورکیا) کراوە و کەرەسەی

بڕونزی لە سەرەتای هەزارەی چوارەمی بەر لە زایینەوە لەوێ خۆیان نواندووە. سەرەڕای ئەم دەسکەوتە مەزنانە ناوەندی ژیاری کەوتە دەشتەکانی دووچۆمان. لەم دەشتانەدا تەختایی زەوی پێویستی بە دامەزرانی بنکە و ئامرازی بەڕێوەچوونی دەزگایەکی حکوومەتی ڕێکوپێك بوو بۆ مانەوە. ئەویش بریتی بوون لە داهاتی باج، سازدانی هێزی چەکداری بەربڵاو، دەزگای ئیداری و نووسین ... کە بۆ سەربەخۆیی لە چیادا پێویست بە بوونیان نەبوو.

گەلێ پەلاماردەر لە کوردستانەوە تێپەڕین. کۆچی دەوارنشینانی هیند و ئورووپایی لە ١٢٠٠–٩٠٠ بەر لە زایین کوردستان و بەشی زۆری ئاسیای ڕۆژاوای ئاڵۆز و وێران کرد. یەکێ لەم ملۆزمانە "کی ئەخشارش"ی گەورە بوو، کە ساڵی ٦١٢ی بەر لە زایین "نەینەوا"ی گرت و حەیاتی لە ئیمپراتۆرییەتی ئاشۆر و ١٥٠٠ ساڵ دەسەڵاتی چیانشینانی دووچۆمان بڕی. ئەوان سەردەمان کوردان بە ئازایەتی شەڕی پارتیزانی مەنشوور بوون. لە درێژایی سەدە و سەردەماندا زۆر کورد لە ڕیزی سپای بێگانەدا – جگە لە سپای خۆیان – خزمەتیان کردووە، بۆ وێنە لە یەکێك لە هەنگەکانی تایبەتی سپای سوور[1]دا کە لە جەنگەی شەڕی دووهەما شاری "مینیسك"ی لە ژێر چەکمەی سپای نازی دەرکێشایەوە.

گزنفۆن لە شوێنەواری خۆیا بە ناوی ئاناباسیس (لەشکرکێشی سەرنەکەوتوو)دا باسی هونەرنوێنی کوردان یا خەڵکێ دەکا کە بە "کاردووخووی" ناودێر کردوون و وەك شەڕکەرانی ترسێنەر کراسی مەنشووری و هەرمانی بە باڵای بڕیون. ئەم بەرهەمە ڕاپۆرتی کشانەوەی دەهەزار بەکرێگیراوی یۆنانییە لە ساڵی ٤٠١ی بەر لە زایین بەرەو دەریای ڕەش. ئەم دەستەیە لە خزمەت خوازەری تانج و تەختی ئێرانا بوون. گزنفۆن دەنووسێ: "یۆنانییەکان شەوێکی خۆشیان ڕابوارد. خواردن بە پێی فیلان بوو. باس باسی ئەو شەڕانە بوو کە دیبوویان و لێی خەلەستبوون، چونکە بە وڵاتی

١– سەرهەنگ سەمەند سیابەند کە کوڕی کرێکۆڵێکی کورد بوو بە پاداشی ئەو ئازایەتییانەی بۆ پارێزگاری لە مەسکەو و شەڕی مینیسكدا کردی، بوو بە قارەمانی یەکێتی سۆڤیەت. یەکی تر لە کوردە بەناوبانگەکانی سپای سوور فەریق پۆڵا بەگۆف بوو کە بە دەستی سپییەکان کوژرا.

کاردووخییاندا تێپەڕیبوون و بێ پسانەوە شەڕیان کردبوو, ئەو خەسار و مەرەدەی کاردووخوورییەکان بەسەریان هێنابوون زۆر لە هی شای ئێران و سەرکردەکەی "تیسافرێنس" زیاتر بوو."

هێندێك دواتر مێژوونووسێکی یۆنانی تر بە ناوی "دیئۆدۆروس" گەیشتە ئاکامێك کە گەلێ کەس بە درێژایی مێژوو هەتا ئێرە ئۆبالیان بۆ کێشاوە. ئەو دەنووسێ: "کوردان لە قەڵا سەختەکانیانەوە زۆر بەرهەڵستی سپا و ئیمپراتۆرییەکانی بێگانەیان دەکرد. دەبوو بە زۆرەملێ یا بە مۆر کردنی پەیمان لەگەڵیان بەری بەرهەڵستبوونەوەیانت لە دەشتەکانا گرتبا." بەڵام وەك "وێستومان" دەنووسێ: "لەبەر ئەوەی کوردەکان هۆگری تیرهاویشتن بەرەو ئامانجی بزۆك بوون – بە تایبەتی بەرەو ئادەمیزادان – هەمیشە [پێکهاتن لەگەڵیان] هاسان نەبوو. ئەمە هەرهەمان ئۆگری و مەیلەیە کە لە سەردەمی گزنفۆنەوە تا ئێستا ئەشتەکی وا کەم نەبۆتەوە." هەروەها دەنووسێ: "کوردان لە بەرامبەر دانی باج و سەربازگری حاکماندا بۆ مەبەستی نیزامیی سەربزێوییان دەکرد."

چارەنووسی کوردان زیاتر بەم سەرکەوتنەوە گرێ درابوو کە لە ڕەتاندنی هێزە پەلاماردەرەکانەوە وە دەستیان دێنا. ئەم پەلامارانە بە ڕیز لە زەمانی "شەلمانسەر"ی سێهەم و "سارگێن"ی دووهەم, لە سەدەکانی هەشت و نۆی بەر لە زایینەوە دەستی پێکرد. ئەم دوانە هێزی سەرکوتیان نارده کوردستان. سەردەمایەکی کە وڵات هێور و بارودۆخەکە بەکاو بوو, کوردان لە هەموو شوێنێ بوون, یانی لە ڕۆخی مەدیتەرانەوە هەتا نیزیك کەنداوی فارس. لەم دەورانەدا کە کوردان جارناجار پێیان‌دەگەوتن سەدەکانی ئیسلامی کوردی – یانی لە سەدەی دەهەم تا دوازدەهەمی زایینی – سنووری دەسەڵاتی سیاسییان, یا ئەوەی کوردان پارێزگارییان لێ‌دەکرد, ئاسیای ناوەندی هەتا هیلالی خەسیب و لیبی و یەمەنی دەگرتەوە و لە سۆنگەی دەست‌وبرد و لێ‌زانینی شەڕ و کۆچاوکۆچی بەجێ, جەرگەی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستیان لە بەرامبەر هێرشی پەلاماردەران, بە تایبەت خاچپەرەستانا, پاراست. ئەو دەورەی دەیانگێڕا وەك دەوری ئیسکاتلەندییەکانی ڕیزی سپای ئینگلیس دەچوو. کوردان لە بواری نژیارڤانی, ئەستێرەناسی, مێژوو, ڕیازیات, فەلسەفە و مووسیقیشا درەوشانەوە. بە ناوبانگترین

کوڕی کورد, سەلاحەددین, لە باژێری تکریت لە مەڵبەندی سەر لێواری دیجلە پێی نایە ژیان, کە زێدی سەددام حوسێنیشە. بنەماڵەی ناو بە دەرەوەی سەلاحەددین لە خزمەت ئەمیرانی غەیرە کوردا بوو. مێژوونووسان لەوەی کە هەر ڕێوڕێ سەلاحەددین خۆی بە کورد زانییێ و نەزانییێ دڕدۆنگن و لایان وایە قەت پێی نەناوەتە کوردستان. بە کرێگیراوی بۆ هەندەران پیشەی باب و باپیری بوو, هەر چەند تاقمێك لە مێژوونووسان لایان وایە کە ئەو زیاتر خۆی بە گیانبازی ئیسلامپارێز دەزانی تا کورد.

سەلاحەددین و باوك و مامی هەر لە بنەڕەتەوە خزمەتکاری حاکمانی ترکی سووریا بوون و زۆرێك لە پیاوەکانی سپای سەلاحەددین ترك بوون. خانەدانی حاکمانی ئەییووبی کە سەلاحەددین بە ناوی باوکییەوە کرد, کۆتایی بە دوو سەدە حکوومەتی شیعەکانی فاتمی لە میسر هێنا و خەلیفەی سوننی بەغدای گێڕایەوە سەر دەسەلات. سەلاحەددین خاچپەرەستانی لە ساڵی ١١٨٧, لە شەڕی "حوتتەین"دا بەزاند و ساڵێك دواتر "ئوورشەلیم" [قودس]ی لێ ئەستاندنەوە و ڕیچاردی شێردڵی تێكشکاند. سەلاحەددین لەبەر کردەوەی مرۆڤانەی کە لەگەڵ مەسیحییانی بەزیو و بەدخوازانی جوولەکەدا نواندی بە "میری جوامێران" ناوبانگی دەکرد ولە ١١٧٤ تا ١١٩٣حکوومەتی کرد و سنووری دەسەڵاتی ئەییووبیانی بەرین کردەوە. ئەم حکوومەتە هەتا کۆتایی سەدەی پازدەی زایینی هەروا بە شێوەیەك دەسەڵاتی خۆی پاراست. خانەدانەکانی تری کورد لە قەوقاز و کوردستانی باشووری و ناوەندیدا حکوومەتیان کرد.

لە سەرەتای سەدەی سێزدەوە تورکانی دەوارنشین وردە وردە پەلاماری ئاسیای ڕۆژاوایییان دا. هێرشکەرانی مەغوول وەها خەسارێکیان گەیاندە کشتوکاڵی کوردستان کە سەدەیەك دواتر کوردستان تەنیا دەیتوانی دەیەکی بەر لە پەلامار بێنێتە بەرهەم. کوڕی تەیمووری لەنگ لە ١٣٩٣دا دیاربەکر و ماردین و تەواوی ناوەندە کوردییەکانی کە ئێستا کەوتوونە خاکی تورکیا, تالان کرد. دوابەدوای ڕاپەڕینێکی کوردان, تەیمووری لەنگ بۆخۆی لە ١٤٠١دا شارەکانی هەولێر و مووسڵ و جزیرەی تالان کرد.

کەمتر لە سەدەیەك دواتر شەڕەکانی نێوان ئیمپراتۆرییەتی ئێران و عوسمانی, لە دوای شەڕی چاڵدران لە ١٥١٤دا, زۆربەی خاکی کوردستانی تاپۆ کرد. (لە شەڕی چاڵدراندا, عوسمانییەکان شای سەفەوی ئێرانیان لە نزیك گۆلی وان, لە ڕۆژهەلاتی تورکیا, بەزاند.) شەڕ و ماڵوێرانی بەربلاوی ئەم ڕووداوانە بۆ ماوەی سەدەیەك لە کوردستانا درێژەی کێشا. لە درێژەی ئەم ماوەیەدا عوسمانییەکان لە پەستا ئێرانییەکانیان زۆر زیاتر بەرەو ڕۆژهەلات ڕامالی, هەتا سەرەنجام لەسەر هێلی سنوور پێکهاتن و بۆ ماوەی ٣٠٠ ساڵ ئەم پەیمانە پێخوست نەکرا. هەردوو ئیمپراتۆری هەر بە وەندە ڕانەوەستان کە کوردستانیان کردبووە شەڕگەی خۆیان, بەڵکوو بۆ کورت کردنەوەی دەستی یەکتر لە وە دەسهێنانی هێزی چەکداری [کوردی], هەڵوێست و ڕێبازی "زەوی سووتاو"یان گرتە پێش و هاتنە سەر دەرکردن و دوورخستنەوەی کوردان.

کۆچ پێکردن لە زەمانی کۆنەوە یەکێك لە شێوە باوەکانی ڕۆژهەلاتی نێوەڕاست بووە. سەرکەوتووی چاڵدران سوڵتان سەلیمی خوێنمژ, هۆزە کوردەکانی بۆ ئاناتۆلی ناوەندی و باکووری, بەتایبەت بۆ ناوچەکانی خوارووی ئانکارا دوورخستەوە؛ زۆرێك لە تۆرەمەی ئەم دوورخراوانە ئێستاش هەروا لەم ناوچانە نیشتەجێن. درێژەی دوور خرانەوە هەتا بوڵغارستان پەلی هاویشت. بەلام ئەم کردارە لە چاو کردەوەی سەفەوییان نموودێکی وای نەبوو. سەفەوییەکان سەدان هەزار کورد – هەروەها ژمارەیەك ئازەری و ئەرمەنی و تورکمانیشیان – بە زۆرەملی ڕادایە جەرگەی ئیمپراتۆرییەتی خۆیانەوە. لە ساڵەکانی ١٥٣٤–١٥٣٥ کە چەکدارانی سەفەوی لە بەرامبەر هێزەکانی عوسمانیا ڕایاندەکرد, لە ڕووی لێکدانەوە و بە هەڵبژاردنی ڕێبازێکی دیاری کراو گەلێك شار و گوندی کوردستانیان خاپوور کرد, تەرمی کوژراوانیان ئاگر دا, کانی و کارێز و بیرەکانیان کوێر کردەوە و بەند و بنەوانەکانی ئاوداشتنیان تێكوەمەکان دا.

هێندێك دواتر هەر لەم سەدەیەدا, "شاعەبباس"ی یەکەم ئەم ڕێبازەی توند و تیژتر درێژە دا و ئەو کوردانەی کە لە زێدی خۆیان هەڵقەندرابوون, بەرەو ڕۆژهەلاتی ڕەتاندن؛ لە پێشا بۆ ئازەربایجان و پاشان لە بۆ خوراسان و لە بەرابەر تورکمانان کە

هێشتاش لە وێندەرێ ماون ڕایگرتن؛ یانی هەزار میلێك لە زێدی خۆیان ئەولاتر. بەم شێوەیە سەفەوییەکان هۆزە سەرکێشە کوردەکانیان لە سنووری ڕۆژاوای خۆیان هەڵکەند و سەیر ئەوەیە ئەوانیان کردە پارێزەری کەوشەنە ئاڵۆزەکانی تری وڵات. هۆزەکانی تری دوورتر خستەوە, واتە بۆ هیندووکوش لە ئەفغانستان و بلووچستانی ئێستا.

دەسەڵاتی دەوارنشینان بەسەر جەماوەری نیشتەجێی کوردا بوو بە هۆی ئاڵوگۆڕی زمان و زاراوەکانی کوردستان. زمانی کوردی سەر بە لکی ئارییایی زمانەکانی هیندوئورووپایییە و زۆر لە زمانی فارسی نیزیکە. بە گوتەی کارناسان ئەم نیزیکایەتییە چەشنی ویکچوونی زمانی دانمارکی و ئاڵمانییە. کوردانی پێشوو بە زمانێك بە ناوی "پەهلەوانی" دەهاتنە ئاخاوتن, کە لە زنجیرە چیای زاگرۆس, واتە جەرگە و ناوەندەی کوردستانا کە ئێستا بەشێکە لە خاکی ئێران و ئێراق, باو بوو. بە درێژایی سەدان ساڵ, کۆچی بەرەو باکووری ڕۆژهەڵات, ئەو شوێنەی ئێستا بە کوردستانی تورکیا ناودێر کراوە, هەرێمی دەسەڵاتی ئەو زمانەی بەرین کردەوە. بەڵام بە دەسپێکی لێکهەڵوەشانی کۆمەڵی نیشتەجێی کورد لەسەر سنوورەکانی ئێران و عوسمانی و ناوچەکانی ئەولاتر لە سەدەی شازدەدا, زمانی پەهلەوانی ڕۆژ بە ڕۆژ پتر لە برەو کەوت و کوردی کرمانجی جێی گرتەوە, یانی ئەم زمانە [زاراوە]ی کوردانی دەوارنشینی چیاکانی هەکاری لای ڕۆژاوای گۆلی ورمێ پێیدەدوان. کرمانجی و پەهلەوانی هەرتکیان دوو زاراوەی هەراوی تایبەت بە خۆیان هەیە. زمانی پەهلەوانی ئێستا لە دوو جەمسەری بەرەوڕوودا برەویان هەیە. نزیك بە میلیۆن و نیوێك کورد بە ڕاوێژێکی کە پێیدەگوترێ گۆرانی و بە گشتی دەکەوێتە باشووری کوردستانی ئێران, داخێون. زاراوەیەکی تری "زازا"یە لە کوردستانی تورکیا و بە گشتی لە تونجلی و بینگول و سیوەرەك و دەوروبەری ئەوێندەری قسەی پێدەکەن. جگە لەوەش لە ناوچەکانی لای مەلاتیە و ئادیامان و "مەرعەش"یش پێیدەدوێن. عەلەوییەکانی ترك و کورد و تەنانەت هێندێك لە کوردانی سونی مەزەبیش قسەی پێدەکەن. عەلەوییەکان فیرقەیەکی مەزەبین کە خاوەنی ماکەی ئیسلامی و پێشترێشن. زمانی گۆرانی لە لایەنی مێژوویییەوە زمانی ئەدەب و کۆمەڵی ئاکارپاکی تەواوی کوردستان بووە.

کرمانـجیش بۆتە دوو لکی بـاکووری و باشـووری. لکـی باشـووری بـە سـۆرانی ناسراوە و زۆربەی کوردانی ئێران و ئێـراق قـسەی پێدەکـەن. لکـی بـاکووری, یـانی بادینـانی ڕاوێـژی کوردەکـانی لای سـەرووی ئێـراق و ئێـران و زۆربـەی کـوردانی کوردستانی تورکیایە. وای دادەنێن کـە سـێ چـوارەمی کـوردان ئێـستا بـەم زاراوەیـە دەئاخێون. ئەم خەڵکەی بە کرمانـجی و پاڵەوانی دەدوێـن بـە لای زۆرەوە لـە نیـوەی قسەی یەکتر حـاڵی دەبـن. کارناسـان خزمایـەتی ئـەم دوو زمانـە [دووزاراوەیـە] بـە پەیوەندی و نزیکایەتی زمانەکانی فەڕانسەوی و ئیتالیایی دەشوبهێنن.

تەنیا بەشـێك لـە نووسـراوەکانی بـەر لـە سـەدەی حەوتـەم لـە خەسـارۆمەنی و ئاڵۆزبڵۆزی دەور و زەمان پارێزراون. کرمانـجی لە سەدەی شـازدە و حەڤـدەدا وەهـا جێی خـۆی کردبـۆوە کـە بـۆ ڕۆنـانی سـێ حیماسـەی نـوێی کـوردی هاتـە کایـەوە. شەڕەفنامە, نووسراوی "ئەمیر شەڕەفەددین بتلیسی" بـە یەکـەم مێـژووی سەرانـسەری کوردستان دەزانن. خاوەنی ئەم کتێبە گلـەیی لـە "تووك"ێ دەکا کە پێغەمبەری ئیـسلام بۆ یەکانگیر نەبوونی هەتاهەتایی دەرهەق کوردان کردوویەتی لـە ترسـی ئـەوەی نـەکا بوێری و ئازایەتییان خەڵکی جیهان بـخاتە ژێر ڕکێفیـان. قورسـایی و نرخـی ئـەم یـەك نەبوونە لـە شوێنەواری "ئەحـمەدی خانی" بە ناوی "مـەم و زیـن"دا خـۆی دەردەخـا و مەبەستی سەرەکی چیرۆکەکەیە. "مەم و زین" شێوەیەك "ڕۆمیو و ژولیـت"ی کوردییـە کە باسـی ئـاوات و ئامانـجی خـەڵکی کـورد دەکـا. "دم دم" حیماسـەی خـۆڕاگری "ماسادا"یانەی حەسەنخان [ئەمیرخان]ی لـەپ زێڕین لـە بەرامبەر شاعەبباسدا بـــــە هۆنراوە دەگێڕێتەوە. حەسەنخان [ئەمیرخان] لـە سەرۆکانی عەشیرەتی برادۆست بـووە کە ئێستا نیشتەجێی باکووری ئێراقن.

لـەم سەدەدا سۆرانی لـەبەر نەبوونی زاراوەیەکی بەربڵاوی تر بۆتە زمانی گێڕانەوە و ئامرازی ڕاوێژی فەرهەنگیی خەڵکی کورد. کەترەخەمی ئێراق لە هەر بارێکـەوە هـەر چەندیش بێ دیسانیش ئاشکرایە کە ئەم وڵاتـە لـە سـەردەمی سەرپەرسـتێتی بریتانیـا و دەورانی دەسەڵاتی عەرەبانیشدا هەر چۆنێك بێ – با دڵنیگەرانیش بووبێ – هێنـدێکی ئازادی ڕۆشنبیری داوە بە کوردان.

ئەگەرچی بەغدا بە وردی بڵاوکراوە کوردییەکانی قەڵتوبڕ دەکرد, دیسانیش زمانی کوردی لە ڕۆژنامە و گۆڤار و کتێب و ڕادیۆ و تلەفیزیۆندا دەسەڵماند. هەروەها لە پەروەردەدا, لە سەرەتایی‌ڕا بگرە هەتا زانکۆ. لە ئاکاما پتر لەسەتا هەشتای کتێبە بڵاوکراوەکانی ئەم سەدەیە بە زمان [زاراوە]ی سۆرانین. ئەم ڕووداوە لە هیچ کام لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستا پێشینەی نیە. بۆ وێنە لە تورکیادا هەتا ساڵی ١٩٩١ کە سەرکۆمار تورگوت ئۆزەل قانوونی گۆڕی, نیزیکەی حەفتا ساڵ کە لە دامەزرانی کۆماری ترك تێدەپەڕی بڵاڤۆکی کوردی تەنیا ئەوانە بوون کە لە ئورووپا چاپ دەکران و بە یاساغی سنووریان دەپەڕاند و دەهاتنە وڵاتەوە.

لەم پەیوەندییەدا زیاترین گوناه دەگەڕێتەوە سەر ئەستۆی وڵاتانی ئورووپایی. لە ژووئیەی ١٩٢٣دا ئاتاترك بۆ ڕاکێشانی سرنجی وڵاتانی ڕۆژاوایی و کۆتایی هێنان بە داگیرکرانی ئیستامبووڵ لە بەندی ٣٨ی پەیمانی لۆزاندا بەڵێنی دا کە "هیچ چەشنە بەرگێرەوە و جەغزێك بۆ کەلك وەرگرتن لە زمانە خۆماڵییەکانی تورکیا, چ لە وتوویژی تایبەتی, بازەرگانی, مەزەبی یا بڵاڤۆك و بڵاوکراوە و هەروەها کۆبوونەوە گشتییەکانا, داناندرێ." بەڵام شەڕ توانستی هێزە ڕۆژاواییەکانی بریبوو و بەتایبەت بریتانیا پێی‌خۆش نەبوو پووڵ و پشتیوانییەکی دیپلۆماتیکی زیاتر بۆ بەربەرەکانی لەگەڵ ئاتاترك کە ساڵی پێشوو یۆنانییەکانی هاوپەیمانی تێك‌شکاندبوو, بدا و بکا. هەروەها لەندەن پێی‌خۆش بوو هاریکاری ئاتاترکی بە دژی یەکێتی سۆڤیەت لە پشت بێ و تەمای وابوو کە لەسەر دیاری کردنی سنووری تورکیا لەگەڵ ئێراقی ژێربالی کە دەبوو هەرێمە نەوتییەکانی بپارێزێ, نەوی بکێشێ و پێك بێ. ئاتاترك کە بە دروستی لە بێ‌مەیلی ڕۆژاوا بۆ بەربەرەکانی لەگەڵ خۆی حاڵی ببوو, هەر ئەو ساڵە, لە مانگی ئۆکتۆبردا دامەزرانی کۆماری ڕاگەیاند و پاش چەند مانگێك خەلافەتی تێکەوەپێچا و تەواوی فێرگە و ڕێکخراو و بڵاڤۆکە کوردییەکانی وێڕای تەریقەتە بەهێزەکانی سۆفیایەتی و دەروێشایەتی و ناوەندە دینییەکانی کۆ کردەوە و دەرگای لە ڕوو داخستن ... بەڵێ ئەوەش مافی ڕۆشنبیری کوردانی تورکیا!

لە سووریادا, لە سەردەمی سەرپەرستێتی فەڕانسەوییەکانا, بڵاوکراوە کوردییەکان برەویان پێ‌دەدرا, بەڵام وێڕای وەرگرتنی سەربەخۆیی سووریا لە ١٩٤٦دا ئەم

بلاّفۆکانەش بەربەست کران. فەرمانڕەوایانی ئێران لە "ڕەزاشا"وە – لە مابەینی دوو شەڕا – بگرە هەتا ڕێبەرانی مەلای کۆماری ئیسلامی زمانی کوردییان لە پەروەردە و بلاّوکراواندا یاساغ کرد,[1] هەلّبەت بێجگە لە دوو هەلّکەوتی بەرچاو و کەم تەمەن: یەکەم سەردەمی کۆماری مەهاباد لە ١٩٤٦ و چوار سالّی سەرەتای شۆڕشی ئایەتولّلاّ ڕووحولّلاّ خومەینی لە ١٩٧٩دا. لە یەکێتی سۆڤیەتا, لە کۆمارەکانی ئەرمەنستان و ئازەربایجانا کە جەماورێکی زیاتری کوردییان لێبوو, فێر کردنی زمانی کوردی لە قوتابخانەکاندا ئازاد بوو, بەلاّم ئەم کردەیە ئەم کۆمەلّە بچووکە کوردانەی نەدەگرتەوە کە سەردەمی شەڕی دووهەمی جیهانی بە فەرمانی ئیستالین بە سەرکۆمارەکانی تری ئاسیای ناوەندیا دابەش کرابوون.

ئەگەر بۆ هەلّبژاردنی زمانێکی یەکگرتوو یا ئیستاندارد, بە مەبەستی فێرکاری, ئەم جیاوازییانە کەندوکۆسپێکی تەواو نەبن، دیسانیش کێشەی چەن چەشنی ڕێنووس کوردانی لێكترازاندووە. گۆرانی لە ئێرانا ڕێنووسی فارسی دەکار دەکا, سۆرانی لە ئێران و ئێراقا لە ڕێنووسی چاك کراوی فارسی و عەرەبی کەلك وەردەگرێ و بادینانیش لە ئێراق هەروەتر. بەلاّم کوردەکانی پەڕەوازەی تورکیا بەم ڕێنووسە لاتینە دەنووسن کە ئەمیر کامران بەدرخان سەردەمی سەرپەرستێتی فەرانسە لە سووریا دایهێنا. ئەو کتێب و ڕۆژنامە و گۆڤارانەی کە قاچاغ دەچنە تورکیا, بەم ڕێنووسە نووسراون. کوردەکانی یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو بە ڕێنووسی سیریلیك دەنووسن.[2]

تەواوی ئەم هۆکارانە, وێڕای تاق کەوتنەوە و دابڕانی مەلّبەندە سەخت و شاخاوییەکان تەواو بۆتە هۆی نیگەرانی ئەم نەتەوەخوازانەی لەسەر ئەم بڕوایەن کە بە وەگەڕ خستنی ئەلفوبێ و ڕێنووسێکی یەکگرتوو کە تێگەیشتنی بۆ هەموو کوردان بلوێ, هەڤگرتن باشتر دابین دەکرێ. ئەم خەلّکە بە دەرد و پەژارەوە دەبینن کە سەرەڕای ئەوەی عەرەبی هەموو ولاّتان لە زمانی یەکتر حالّی نابن, زۆر لەمێژە زمانێکی ئیستانداردی عەرەبییان بەسەر هەموانا سەپاندووە. بێگومان کێش و ڕێزی

١– لە کۆماری ئیسلامیدا زمانی کوردی لە بلاّوکراوە و بلاّفۆکاندا ئازادە. "یۆنسی"

٢– "ئەلفوبێ"ی ڕووسی, داهێنانی سەن سیریل (سەدەی نۆیەمی زایینی). "یۆنسی"

زمانی قورئان پشتیوانی ئەم کارە بوو. لە کەو دان و هەڵپەرتاوتنی زمان لە لایەن ئاتاترکەوە لە دەیەی ١٩٢٠ و ١٩٣٠دا ئەلفوبێی ترکی وە لاتین گیرا و گەلێکی وشەی عەرەبی و فارسی لێ‌دەرهاویشت. ئەدەبیاتی کۆنی ئێران هێشتاش وەك هۆکارێکی بەهێز بۆ یەکێتی لە وڵاتا دەور دەگێڕێ.

تەنانەت لە بواری مەزەبیش‌دا کوردان پێکەوە ناکۆکن. هەروا نیزیکەی لە سەتا حەفتا و پێنجی ئەم خەڵکە سوننی مەسەبن و بە کرمانجی دەئاخێون, بەڵام کەمایەتییەکی یەك هەتا یەك و نیومیلیۆنیش هەن, ئەوانە لە کلکەی باشووری کوردستانی ئێران, لای هەمەدان و کرمەشان و ناوچەی کوردنشینی ڕۆژاوای ئێران, یانی خوراسان نیشتەجێن. سروشتی سەختی کوردستان چەشنی چیای لوبنان لە کۆنەوە پەناگای ئەم کەمینە دینییانە بووە کە پەیڕەوانیان لە ترسی ئازار و ئەشکەنجەی حاکمانی دینە دەسەڵاتدارەکان وایان بە باش زانیوە کە مەزەبی خۆیان ئاشکرا نەکەن. لە ژێر ئاسمانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستا ئەشتەکی زۆر نوێی لێ نیە: بەم کردارە دەڵێن "تەقیە", بەم مانایە کە فیرقەی وەك "دەرووز"ی و "عەلەوی"یەکان کە لە لایەن دوو مەزەبی خاوەن دەسەڵاتی سوننی و شیعەوە بە دانانی ڕێوشوێنی چەواشە تاوانبار کراون, بە ڕواڵەت پەیڕەوی لە مەزەبی دەسەڵاتداری شوێنی ژیانیان دەکەن و بە دزی بە مەزەبی خۆیانەوە خەریك دەبن. خەڵك کە خوویان بە ئاڵوگۆڕی لەنەکاوی دەسەڵاتی سیاسی گرتووە, فێر بوون کە لە وەختی خۆیدا ئایین بگۆڕن یا بە دۆزینەوەی ڕێچارەیەك بکەونە بەربەرەکانی و ڕەنگی باوی ڕۆژ و شوێن لە خۆ بگرن. بە درێژایی سەدەکانی ڕابردوو جەماوەرێکی بەرچاوی کورد بوونە جوولەکە و مەسیحی و مسوڵمان. (زۆربەی جووەکانی کوردستان کە لە ئێراق دەژیان ماوەیەك پاش دامەزرانی دەوڵەتی ئیسرائیل لە ١٩٤٨دا, کۆچیان کرد و ئەو چەندسەت کەسەی مابووشنەوە لە نێوەڕاستی دەیەی ٩٠دا وڵاتیان بەجێ هێشت. مەسیحییەکانیش ڕۆژ بە ڕۆژ پتر ڕوو دەکەنە ئورووپای ڕۆژاوایی.)

هەروەها جەماوەرێکی گەورەی کوردی غەیرەمسوڵمان بریتین لە پەیڕەوانی دینێکی زۆر کۆن کە بە گشتی بە ئایینی پەرستنی "فرشتەکان" ناسراوە. ئەم ئایینە کە بڕوای بە "ڕزگاری" دنیایی‌یە و گەلێ لە ئیسلام کۆنترە, هێشتاش لە نێو سێ فیرقەی تەواو دیار

و لێك جیاوازی یەزیدی [ئیزەدی]، ئەهلیحەق و عەلەویدا لە کوردستان هەرماوە. هەڵبەت جگە لە بڕوا بە "ڕزگاری" دنیایی لایەنی هاوبەشی تریان نیە. ژمارەی پەیڕەوانی ئەم ئایینانە ڕوو لە کەمین, هێندێك لە کارناسانی ئەم بوارە ڕێژەی نفووسیان بە چوار یەك – یا تەنانەت سێ یەك – ی تەواوی جەماوەری کوردستان دادەنێن, هەر چەند ڕەنگە ئەم حیساباتەش وەك تەواوی ئەو شتانەی سەبارەت بە کوردستانن, پێهەڵاچوونی تێدا بێ. ئەم سێ ئایینە وێکڕا لەسەر یەك بڕوای بنەڕەتی هاوبەشن و جارجار لە کتێبە پیرۆزەکانیاندا نووسراوە, ئەگینا مەبەستەکانی تر پشتاوپشت و زارەوزار گەڕاون و بریتین لە: درەوشانەوەی حەوت شێوەی پەیتاپەیتای پەروەردگارەکە کائینات لە بەرامبەر هێزەکانی حەوتەوانەی ئاوێزان و زۆر تاریك و سیای ماددەدا دەپارێزێ.

جیهانی پەروەراندن بە گوێرەی ئافراندنی "مرواری" یا "تۆوی جیهان" باسی لێوەدەکرێ کە سەردەمانێك ڕووح یا جەوهەری پاك کردەی تێدا بووە. بۆ وێنە "مەسحەف", کتێبی ئایینی یەزیدییەکان تیا نووسراوە: "لە پێشا خواوەند مرواریيەکی سپی لە ڕوونترین جەوهەری هەبوونی خۆی پەروەراند. پاشان مەلێکی بە ناوی "ئەنفار" ئافراند, پاشان مرواریيەکی خستە سەر پشتی مەلەکە و "خۆی" چل هەزار ساڵ تیا مایەوە." ئەم ئایینە بڕوای بە تەناسوخی ڕووح هەیە لە ڕێی خۆ نواندنەوەی پەیتاپەیتای لەسەر شێوەی زاتی پەروەردگار کە لە پێکهێنەری بوونەوەری گەورە و بچووکە. پەیڕەوانی ئەم ئایینە لەسەر ئەم باوەڕەن کە پێکهاتنی جیهانی ماددیدا خێر و شەڕ بە قەد یەك گرینگن.

تەواوی ئەم ئایینانە لەپەستا کەوتوونە بەر شاڵاوی ئازار و ئەشکەنجەی ڕێبەرانی سوننی و جاری واشە شیعە و زۆربەی ئەم ئازار و ئەشکەنجانە هەر بە دەستی هاوڕەگەزە کوردەکانیان ئەنجام دراوە. ئازاردەران, پەیڕەوانی ئەم ئایینانەیان بە داهێنانی دابی دزێو لە دنیا هەتا دەگاتە ژن گۆڕینەوە لە جێژن و لە پەنادا تاوانبار کردووە. ئەم ئایینە بە سانی ڕاهێنان و ڕێبەرانی دینەکانی تر قبووڵ دەکا و بەتایبەت ڕێز بۆ مەزنی دینەکانی یەهوود, مەسیحایەتی, ئیسلام و زەردەشتی دادەنێ. هەروەها بۆ گەورەکانی بەر لە ئیسلام و وەرگیراو لە ئایینی "شەمەنی"یش کە هێرشکاران لەگەڵ

خۆیان لە ئاسیای باکوورییەوە هێناویانە حورمەت دادەنێن. ئەم "ڕێککەوتن و پێکهاتنە" زۆر جار هەروا سادە و ساکار نەبووە، بەڵکوو لە ڕاستیدا قانێك بووە کە بە مەبەستی فریودانی دژدینان و پاراستن و ڕاگرتنی هەڵومەرجی خۆیان و شوێن تێکردنیان، داویانە.

بۆ وێنە عەلەوییەکان کە لە سەدەکانی پازدە هەتا حەڤدەوە زیاترین دەسەڵات و پێشکەوتیان هەبوو، زۆر توند شوێنیان لەسەر مەزەبی شیعە دانا و بە بڕوای هێندێك لە مێژوونووسان تەنانەت ئەم مەزەبەیان تەواو لە خۆیانا توانەدەوە. تەنانەت یەزیدییەکان کە ئێستا بچووکترین ئایینی ئەم شێوەن لە سەردەمی سەلاحەددیندا خاوەن جەماوەرێکی تێر و تەسەل بوون و هەرێمی دەسەڵاتیان هەتا ئەو کێوانەی کە دەڕواننە ئەنتاکیە و مەدیتەرانە پەلی هاویشتبوو. لە سەدەی سێزدەدا هێز و دەسەڵاتیان هێندە بوو کە زۆر ناوچەی پان و بەرینیان لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست — چ هەرێمی مەسیحی‌نشین و چ مسوڵمان‌نشین — لە مەدیتەرانەوە هەتا تورکیای ناوەندی و کەرکوك و گۆلی ورمێیان وەسەر دینی خۆیان گێڕا. بە پێی گوتەی "شەرەفنامە" لە بنەبانی سەدەی پازدەدا لە سی عەشیرەتی کورد، حەوتیان سەروبەر یەزیدی بوون.

عوسمانییەکان لە پلەی فەرمانڕەوایانی دینی و دنیایی جیهانی سوننی مەزەبا، ئەم ئایینانەیان جارێك لەبەر پاراستنی وڵات و ڕایەك بە خاتری چەواشەکاری لە دینا ئازار و ئەشکەنجە دەدا. بەر لە هەموان عەلەوییەکان کەوتنە بەر گەڕ و گەف؛ ئەویش ئەو زەمانەی کە سوڵتان سەلیمی خوێنڕێژ دوای شەڕی چاڵدران ئەو بەشە خاکەی ئێرانی کە لە ڕۆژهەڵاتی ئاناتۆلی هەڵکەوتبوو، خستە سەر عوسمانی. سوڵتان سەلیم چڵهەزار عەلەوی بە تاوانی نەسەڵماوی "ئێراندۆستی" کوشت. چوارسەد ساڵ دواتر کۆماری لادینی کەمال ئاتاترك لە ساڵی ١٩٣٧ تا ١٩٣٨ هەر ئەم شێوەیەی بۆ سەرکوتی "بەرگێڕەوانە" و دوور خستنەوەی عەلەوییەکان درێژە پێدا و بەمجۆرە ڕقی وەچەکانی داهاتووی عەلەوییانی قووڵتر کردەوە. چاکی مەزەبی عەلەوی لەمە دایە ئەوەندەی پەیڕەوی کوردی هەیە بەم ڕایەدەیەش پەیڕەوی ترکی هەیە؛ ئەگەر ترك پتر نەبن. ئەم خەڵکە پتر لە دەوروپشتی تونجلی و مەلاتیە (لە ئاناتۆلی ناوەندی)

نیشتەجێن. هێندێك لە خاوەنڕایان لایان وایە ڕێژەی نفووسی عەلەوییەكان دەگاتە لە سەتا بیستی سەرجەم جەماوەری كوردستان.

یەزیدییەكان كە پتر لە هەموان كەوتوونە بەر گەف و گەڕ و بە هەڵە پێیان دەڵێن "شەیتانپەرست", پەیڕەوی دینێكی تێكەڵاون كە ماكەی دینی زەردەشتی و دووخودایی ئێرانی و هەروەها یەهوودایەتی و مەسیحایەتی و ئایینی ئیسلامی پێوە دیارە. ئەم خەڵكە لە كەندوقووڵی لێكدابڕاوا, بەتایبەت لە باشووری توركیا و نیزیك سنووری سووریا و ئێراق, لە ناوچەكانی جزیرە و عەفرین لە باكووری سووریا, لە باكووری ڕۆژاوای ئێراق, یانی لە دەوروپشتی چیای ژەنگار و باكووری مووسڵ نیشتەجێن. بە پێی ئەو بەڵگانەی بە دەستەوەن, دەوڵەتی عوسمانی بۆ مسوڵمان كردنی ئەم خەڵكە لە مابەینی سەدەی حەڤدە هەتا بیست, نیزیك بیست جار پەلاماری داون و لەشكری كردوونە سەر و ئەم پەلامارانە هەمیشە قەتڵ و تالان و بڕۆ و دەسدرێژی و داگیركردنی ژن و كیژانی بە دواوە بووە. ئاخرییەكەی ئەم هێرشانە زۆربەی ئەم خەڵكەیان بەرەو باكوور و قەفقاز ڕادا. لەم سەدەیەدا زۆرێك لەوان بەرەو ئورووپا بەتایبەت ئاڵمان كۆچیان كرد. ئەم خەڵكە بە پێی بڕوای ئایینی خۆیان پۆشینی جلی شین و وتنی وشەی "شین" لە ترسی ئەوەی نەكا شەیتان بێنێتەوە یاد و هەروەها خواردنی كاهوو بە حەرام دەزانن. لە ئێراقا كە ٦٠/٠٠٠ كەسێك دەبن بە پێی ڕێژەی جەماوەری خۆیان كەوتوونە بەر پەلاماری حكوومەتی سەددام حوسێن.[1] ئەهلیحەق كە زیاتر بە ئەهلی باتن (باتنییە)ش مەنشوورن لەسەر سنوورەكانی ئێران و ئێراق نیشتەجێن.

بێتوو جوان ورد بینەوە دەبینین كە ئەم بیچم و چۆنیەتییە تایبەتییانە بە گشتیی تایبەمەندیی زۆربەی جەماوەرانی سەر چیان و لەگەڵ كوردان بە ڕواڵەت خۆیان ڕێك دەخەن: لە شوێنێك دنەی ڕووحی نەتەوەیی و نەتەوەخوازی دەدەن و لە جێیەكی تر دەبنە یاریدەدەری كاری چاوەدێری و سەقامگیر بوونی دەسەڵاتی حكوومەت.

١– چونكە ئامادە نەبوون حاشا لە كوردێتی خۆیان بكەن و بڵێن عەرەبن و بە ڕەگەز دەچنەوە سەر یەزیدی كوڕی موعاویە.

ڕقەبەرایەتی و گێرە و کێشەی عەشیرەتی گەلێ جار جوولانەوە نەتەوەخوازییەکانی کوردی پشووبڕ کردووە و کاری دەوڵەتانی پەلاماردەریان هاسان کردۆتەوە. شەڕ و کێشە و دوژمنایەتی کوردان پێکەوە تەنیا وێنەی ڕۆژهەلاتیی دوو بنەماڵەی "هەت فیلد" و "مەك کۆی" نیە کە بە ڕق و دوژمنایەتی تاقمێك خەڵکی هەژاری گوندەکی مانا بکرێتەوە.

دوژمنایەتی کۆنەباوی عەشیرەتی هێندە توند بوو کە تەمای هۆزێك بۆ هاتنە نێو ڕیزی جوولانەوەی نەتەوەخوازی زۆرجار دەبوو بە هۆی ئەوەی هۆزێکی تر خۆی وەکێشێ یان تەنانەت پووڵ و چەك‌وچۆڵ لە حکوومەت وەربگرێ و شانبەشانی دەوڵەت دژایەتی شۆڕش بکا و تفەنگی پێوەبنێ. تەنانەت تایفەی نێو عەشیرەتێکی هەڤگریش دەگژ یەك ڕاچوون. مەلامستەفا بارزانی کە لەم سەدەیەدا تەنانەت توانی هەستی نەتەوایەتی خەڵك لەوبەری سنوورەکانی ئێراقیش بزوێنێ, گەلێ جار لەگەڵ تاقمێك لە هێزەکانی عەشیرەتیی دەوڵەتخوا شەڕی بوو کە ڕادەیان هاوتای شەڕکەرانی ئەو بوون.

خەیانەت لە مێژووی ڕۆژهەلاتی نێوەڕاستا پێشینەیەکی زۆر دوور و درێژی هەیە. لە حیماسەی بابلی بە ناوی "گیلگەمیش"دا کە چوارهەزار ساڵی بەسەرا تێدەپەڕێ, "ئەنکیدۆ" کە پیاوێکی ساکاری ناوچەی زاگرۆسە, دەکەوێتە داوی ئەوینی کیژێکی چاومەستی عیبادەتگای ئەوینی پێدەشتان و بەم شێوەیە خەیانەت بە بوونەوەرانی کێوی دەکا کە بوونە دۆست و ئاوالی. چیرۆکێکی لەم چەشنە بەسەرهاتی "فەرهاد"ی پەیکەرتاشی کورد دەگێڕێتەوە کە ئەویندار ی "شیرین" هاوسەری خوسرەوی دووهەم, پاشای ئێران لە سەدەی حەوتەمی بەر لە زایین دەبێ. شیرین لێیدەخوازێ و دنەی دەدا چیای زێدی خۆی برووخێنی, بەلام هەر وەك خووخەدەی خەڵکی دەشتەکییە سەرەنجام خەیانەتی پێدەکا.[1] فەرهاد لە حەیبەتی نائومێدی خۆی لەم کێوەڕا هەڵدەدێرێ.

١- ئەوە لەگەڵ "شیرین و فەرهاد"ی کوردی یەکتر ناگرنەوە. "وەرگێڕ"

بەڵام مێژووی کورد تەژیشە لە غەدر و خەیانەتی کورد بە کورد. "قارەمانی" حیکایەتی ئەم خەیانەتانە جاری وایە سەرۆك عەشیرەتی نەخوێندەوار بوون کە دەکەوتنە بەرەورووی خوێندەواران و پەروەردەکراوانی شار. هەروەها ناکەس‌بەچە و نەفامان لە هەردوو تاقمدا کە ئامادە بوون لە بۆ پاراستنی قازانج و ئامانجی تیژتێپەڕ بە سازی حکوومەتان بکەونە چەقڵەسەما. لەم سەدەدا سەرۆك عەشیرەتانی چیانشین کە توانستی کۆ کردنەوە و ڕێکخستن و سەرکردایەتی هێزی خاوەن تەکووزیان هەبوو بە شوێن ویست و مەیلی خۆیانەوە کەوتنە تاڵان و بڕۆ و ئامانجی بەرچاوتەنگانەی خۆجێیی و بەرەورووی کەسانی وریا و هەڵکەوتەی شارەکی، کە پشتیوانییان لە ئاوات و ئامانجی نەتەوەپەروەرانە دەکرد بەڵام هێزی بەکاو گەیاندیان نەبوو، ڕاوەستان.

ئەم گێرە و کێشە و تێکهەڵچوونانە ڕەنگدەرەوەی ئەو بارگرژییانەن کە هەر لە کۆنەوە لە نێوان چیانشینانی شەڕکەر و خەڵکی نیشتەجێ و ژیارمەندی دەشتەکیدا هەبووە. بە دەسپێکی ئەم سەدە سامناکە (لە بۆ کوردان) ئەم هەڵتەزینەوە و ناتەبایی‌یانەی کوردانی لە بەرامبەر دەوڵەت و بەتایبەت بەرەورووی یەکدا ڕاست دەکردەوە زۆری تەنییەوە. دابڕان، نەزانی، پیلان و لێك تیژ کردنی حکوومەتان و سەرکوتی چاوەڕوان نەکراو، نابەختەوەری، دڕدۆنگی و خەیانەتی بە ئاشکرا ... بەڵێ، هەموو وێکڕا خۆیان نواند. کۆچ پێدان و دوورخستنەوەی سیاسی هاتە ئاراوە و گەشە نەکردوویی و دواکەوتوویی ... وێکڕا یەکگرتوویی نەریتی کۆنیان لاواز کرد. کاتێك کوردان لەگەڵ پەروەردە و ژیاری ئاشنا بوون عەشیرەگەری کەوتە سەرەولێژی فەوتان، هەتا پاشان لە دەیەکانی ١٩٨٠ و ١٩٩٠دا دەوڵەتانی تورکیا و ئێراق بە کەلك وەرگرتن لە دەربەگانی ڕووەو نەمان و بێ‌پشتیوان بۆ چەکدار کردنی چریکی کورد بە دژی نەتەوەخوازان، عەشیرەگەرییان بە شێوەیەکی دەسکرد زیندوو کردەوە.

مۆجزەی ساڵی ١٩٩١، ئەو کاتەی وا عەشیرەتانی کۆنە دەوڵەتخوای کورد، چەشنی سوورچی و برادۆستی کە بەختی خۆیان لە بەختی برایانی نەتەوەخواز گرێ دا، ڕووداوێکی ناوازەی لەسەر ڕێسابوو. لە ڕابردوودا هێندێك مەکۆی خوێندکاری کردبوویانە باو کە بارزانی و "حیزبی دێموکرات"ەکەیان بە ناوی خەڵکێکی شەڕخواز و دەرەبەگ و حیزبێکی تەواو گوندەکی بێننە ناسین و جەلال تاڵەبانی و یەکێتی

نیشتمانی ئەویان بە خاوەن خووخدەی شارستانییانە و پێشکەوتوو و هێمنیخواز دەناساند و تاریفیان دەکرد. چالاکی بەربلاوی سەددام حوسێن لەسەر ڕێبازی تێکدانی پێکهاتەی جەماوەری کۆن وەها لە زەبر بووە کە زۆربەی جیاوازییەکانی لاواز و بێبایخ کردووە. ئەم دوو تاقمە نەتەوەخوازە — واتە پارتی دێموکراتی کوردستان و یەکێتی نیشتمانی کوردستان — کە گەورەترین ڕێکخراوە نەتەوەخوازەکانی ئێراقن, لە مەودای شەڕی ١٩٩١دا یەکتریان یاریدە دا و لە بەهاری پاشی بە کەڵك وەرگرتن لە چەتری ئاسمانیی هاوپەیمانان هەڵبژاردنێکی بەراستی ئازادیان — گەرچی لە هێندێك بارەوە نوقسانی هەبوو — بەڕێوە برد. چون ئاکامی هەڵبژاردن زۆر لێك نیزیك بوو, یەکێتی و پارتی لێبڕان دەسەڵات بە نیوەونیوە لە نێو خۆیانا دابەش کەن. لە ژووئیەی ١٩٩٢دا پارلەمان و دەوڵەتی هەرێم لە ناوچەی خودموختاری پێشوودا دامەزرا. "وڵاتی پەنامەکی" ئێستا وەك ڕاستەقینەیەکی ژیان خۆی دەنواند, ئەگەرچی کوردان بۆ خۆ پاراستن لە ڕەخنەی غەواران سەبارەت بەمەی کە دەوڵەتێکی سەربەخۆیان پێکهێناوە, هەروا ئاڵای ئێراقیان هەڵدەدا و هێزەکانی پۆلیسیان جلی ڕەسمی وڵاتی ئێراقیان دەپۆشی.

بەڵام لە سەرەتای ساڵی ١٩٩٤دا, ئەوە نەك عەشیرەتان, بەڵکوو پێشمەرگەکانی دوو ڕێکخراوی نەتەوەخواز, یانی پارتی دێموکرات و یەکێتی نیشتمانی کوردستان بوون کە تێکهەڵچوونەوە و ئەم ڕووداوە ئاکامی گەلێ پەژارەهێنی لێکەوتەوە. کەموزۆر هەموو دەیانزانی کە سێ هۆکاری جوغرافیایی و زمانی و کۆمەڵایەتی بوونە هۆی هەڵگیرسانەوەی شەڕ و لێك تەوەلا بوون. یەکێتی نیشتمانی شارەکانی هەولێر و سلێمانی لە ناوچەکانی سۆرانی لەهجەی ڕۆژهەڵاتی زێی گەورەدا خستبووە ژێر دەسەڵات, کەچی پارتی دێموکراتی کوردستان لە مەڵبەندەکانی سنووری تورکیا و ئێراق لە ناوچەکانی کرمانجی لەهجەی باکوور و ڕۆژاوای زێدا, کە زۆربەیان گوندەکی بوون, خاوەن دەسەڵات بوو.

هەڵوێستی "هاوپەیمانان" یاریدەی تەنینەوەی ئەم گرژییەی دا. بەرپرسانی "دەوڵەتی هەرێم" ئەو داهاتەیان نەبوو کە بتوانن دەزگای ئیداری خۆیانی پێدابین بکەن و مووچەی کارمەندان بدەن. زیادە لەوەش گەمارۆی ڕێکخراوی نەتەوە

یەکگرتووەکان لەسەر ئێراق و گەمارۆی ئابووری سەددام حوسێنیش لەسەر باکووری ئێراق, ئەوەندەی دیکەی بارەکە ناخۆش کردبوو. هەروەها دەکرێ ترسی ڕۆژاواش بۆ یارمەتیدانی ناوچەی خودموختاری بخرێتە سەر. ئەگەرچی ئەیالەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بەڵێنی ڕووخاندنی حکوومەتی سەددام حوسێنی دابوو و بەم مەبەستە خەرج و بەرجی "کۆنگرەی میللی ئێراق"ی کە بنکەی لە کوردستان بوو, دابین دەکرد, بەڵام هیچکام لە زلهێزەکان قازانجێکی لەمەدا نەدەبینی کە یارمەتی خۆنواندنی زیاتری کوردان بکا. بەڵام کوردان دەیانزانی کە لە بابەت ئەم شەڕ و گەڕەی کە خەڵکی ئاسایی و لە فڕەکەوتوو پێیاندەگوت "خۆکوژی", جگە لە خودی کوردان کەس بۆ سەرکۆنە ناشێ.

لە سەرەتای **١٩٩٥**دا دەزگای پاراستنی ئەمریکا (سیا) لە پێشا کۆنگرەی میللی ئێراقی دنە دا هەتا پشتیوانی دوو ڕێکخراوی گەورەی کورد یانی پارتی دێموکرات و یەکێتی نیشتمانی کوردستان بۆ بەشداری کردن لە چالاکی سەربازی دژی سپای ئێراق لە کەرکوك و مووسڵ ڕاکێشێ. ئامانجی ئەم کردەیە یارمەتیدانی پیلانێکی لە پێشا دارڕژاوی نێو سپای ئێراق بوو بە دژی سەددام حوسێن. ئەیالەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە ئاخر ساتەکانا بە ئاگادار بوونەوە لە پەیامگەلێك کە لە نێوان ڕیزەکانی سپای ئێرانیدا ئاڵوگۆڕ دەکرا و باسی چاوپۆشی ئەمریکای لە بەرامبەر هێرشی هێزەکانی ئێرانی لە زەلکاوەکانی باشووری ئێراق دەکرد, دەستی ڕاگرت و پەشیمان بۆوە. پەلاماری کۆنگرەی میللی ئێراق درێژەی کێشا و دوو لەشکری لە هێزەکانی سەددام تێكشکاند, بەڵام حیزبی بارزانی لە خۆی تەوەلا کرد و نەیتوانی حکوومەتی سەددام بڕووخێنێ. ئەم ناکامییە لە چارەنووس و داهاتووی ناسیۆنالیزمی کوردا هەنگاوێکی زۆر مەترسیدار بوو. ساڵێ دواتر بارزانی بە دژی تاڵەبانی داوای یارمەتی لە سەددام حوسێن کرد و ئەم کردەیە بوو بە هۆی ئاڵۆزی و سەرلێشێواوی گەلاڵەدارێژانی سیاسەتی ئەمریکا و سەرسوڕمان و پەشۆکانی دۆستانی دەرەوی کورد.